

El Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Lleida): un nou exemple dels processos d'iberització i romanització a l'àrea pirinenca

El Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Lleida): a new example of the process of Iberisation and Romanisation in the area of the Pyrenees

Aquest article té com a objectiu presentar el jaciment del Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Lleida), un assentament situat en un turó controlant els accessos a la vall de la Cerdanya i amb una ocupació entre els segles IV i I aC. Amb una funció com a punt de guaita i de control del territori, les seves característiques i la seva evolució històrica ofereixen un magnífic exemple per comprendre l'estructuració territorial del poble ceretà durant l'Antiguitat. A la vegada, es tracta d'un dels millors casos documentats per a poder interpretar la participació d'aquesta regió en els diferents fets històrics del període, especialment en relació amb l'arribada i conquesta per part de Roma.

Paraules clau: Tossal de Baltarga, ceretans, Pirineus orientals, *turris*, romanització.

The objective of this paper is to present the site of Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Lleida), a settlement spanning the 4th to the 1st century BC perched in a hill controlling the accesses to the Cerdanya Valley. The site's main function was to monitor and control the territory and its resources. The site's historical evolution offers a good example in the understanding of the territorial structure of the *Cerretani* tribe during Antiquity. The site is likewise serves as one of the best cases to analyse the region's role in the historical framework, especially during the advance and conquest of the region by Rome.

Keywords: Tossal de Baltarga, *Cerretani*, Eastern Pyrenees, *turris*, Romanisation

Aquest article té com a objectiu presentar els resultats obtinguts en el jaciment del Tossal de Baltarga

(Bellver de Cerdanya, Cerdanya, Lleida) en diverses campanyes d'intervenció arqueològica entre els anys 2011 i 2016.² Es tracta d'un jaciment ubicat a tocar

1. Hem de lamentar la recent mort del nostre company Oriol Mercadal, peça clau de l'arqueologia pirinenca i referent humà i científic d'aquest equip. Sens dubte, la feina feta al Tossal de Baltarga no hagués estat possible sense la seva persistència, capacitat científica i estima al territori. Serveixi, doncs, aquest article com un modest homenatge al nostre estimat amic.

2. Aquestes intervencions s'han emmarcat dins d'un projecte de recerca a la Cerdanya dirigit pel Prof. O. Olesti anomenat "Projecte integral de recerca arqueològica: Paisatge i Territori a la Cerdanya Antiga (PATCA)", endegat des de l'àrea d'Història Antiga de la Universitat Autònoma de Barcelona i amb la

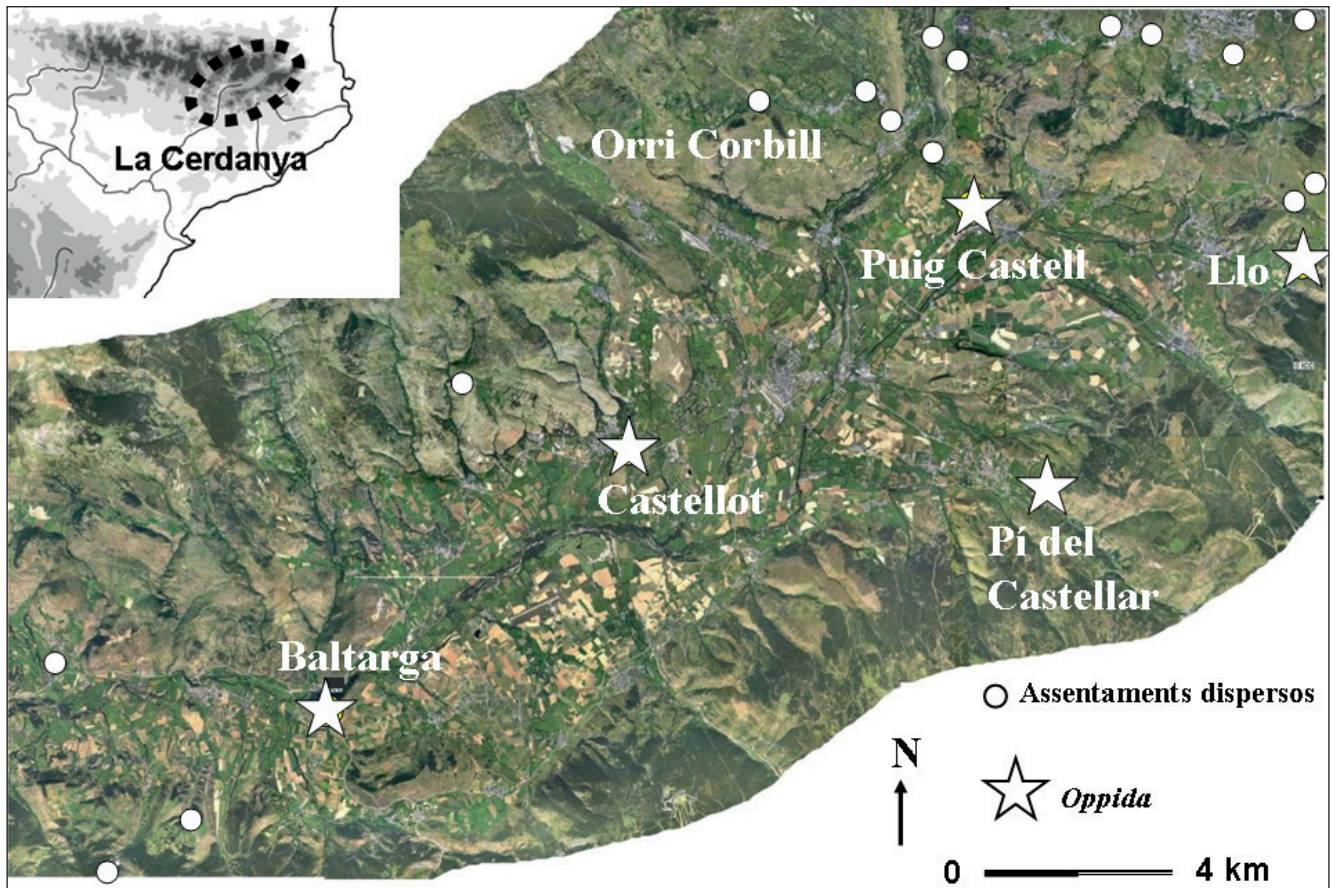

Figura 1. Imatge amb la situació dels principals assentaments ceretans, incloent el Tossal de Baltarga, dins de la vall de la Cerdanya (icc.cat).

del poble de Baltarga (el qual està situat al peu del tossal homònim), localitzat a uns tres quilòmetres a llevant del nucli poblacional de Bellver de Cerdanya, cap del terme municipal i també de la subcomarca de la Batllia. El Tossal de Baltarga constitueix el pujol més elevat del Serrat de la Pubilla i es troba ubicat a la seva part central, elevant-se fins a una altitud de 1.166 metres snm.

Antecedents

El projecte científic de recerca al Tossal de Baltarga s'inicià l'any 2011 i s'ha mantingut de forma ininterrompuda fins a l'actualitat, sempre amb la col·laboració de l'Ajuntament de Bellver de Cerdanya. En aquest sentit, aquestes han estat les primeres actuacions arqueològiques científiques extensives realitzades al tossal; ara bé, prèviament ja existien diverses notícies i indicis, com a mínim des de mitjan anys noranta del segle XX, que assenyalaven la possible existència d'un assentament iberoromà en aquest indret. D'una banda, s'havia documentat en superfície un conjunt de materials ceràmics d'època ibèrica (tant fets a

mà com amb el torn) i alguns de metàl·lics. Però sens dubte, els materials més remarcables d'entre els recuperats al tossal havien estat les monedes, de les quals existeix un destacat conjunt que prové de l'actuació de furtius equipats amb detectors de metalls, al qual hem pogut accedir només parcialment. D'aquesta manera, coneixem un important conjunt monetari, arribat d'arreu del tossal, que marcaria un arc cronològic d'ocupació del lloc entre el s. III aC i mitjan s. I aC, amb una troballa puntual d'una moneda de Constantí II Cèsar de c. 324-330 dC.³

Amb aquests antecedents, doncs, es va plantejar la necessitat de realitzar una actuació per tal de comprovar si realment existia un hàbitat d'època iberoceretana en aquest lloc i sobretot per comprovar de quin tipus d'estructures es tractava, així com quin

3. El lot de monedes esmentat es compon d'imitacions gal·les de dracmes del cavall parat d'*Emporion*, datables de mitjan segle III aC, i de diverses peces iberoromanes amb llegendes de diferents seques, unes situades relativament a prop i altres molt llunyanes en l'espai, com serien les d'*Oskunkem*, *Lauro*, *Baitolo*, *Iesso*, *Kese*, *Kelse* o *Bolskan*. A més, també un denari romà del 120 aC amb la llegenda *M Tulli*, un as romà del 46-45 aC amb la llegenda *Cn Mag imp* i un altre denari del 43 aC, de *Petillius Capitolinus*. D'altra banda, als voltants del tossal també s'han recuperat monedes provinents de seques tan llunyanes com *Saiti*, *Castulo* o *Obulco*. Per a més detalls sobre aquest conjunt monetari: Campo i Mercadal 2009.

participació del Museu Cerdà de Puigcerdà. També ha comptat amb l'ajuda de diverses subvencions per a la realització d'intervencions arqueològiques per part de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.

Figura 2. Planta de l'assentament del Tossal de Baltarga.

era el seu estat de conservació. D'aquesta manera, l'any 2011 es dugué a terme una prospecció superficial de la zona que abastà els dos pujols del serrat, així com les petites planes integrades en ell. Aquesta prospecció oferí uns resultats clarament més positius en el pujol de major alçada, situat al centre-est del tossal, que no pas a l'altre, documentant ceràmiques fetes a mà, altres d'ibèriques comunes, tant reduïdes com oxidades, i fins i tot un fragment d'un *pondus* (Oller *et al.* 2013: 59-60).

A partir d'aquests resultats, es plantejaren diverses campanyes de sondejos arqueològics en el turó que permeteren documentar un petit assentament compost per diverses estructures aïllades amb una extensió que, de moment, seria d'uns 1.500 m². La seqüència cronològica identificada fins ara permet parlar de tres grans fases d'ocupació del tossal. Una primera que només es pot intuir a partir d'algunes estructures negatives i materials identificats, la qual se situaria entre l'edat del bronze final i primer ferro (segles x-v aC), de la qual pràcticament no en sabem res. La segona fase, ja molt més ben coneguda, és la iberoceretana, situada entre els segles iv i iii aC. Finalment, el darrer moment d'ocupació correspondria a la fase romana republicana, que cronològicament es pot datar entre el segle ii aC i el darrer terç del segle i aC. Tant les evidències arqueològiques documentades com la pròpia situació i característiques del tossal, permeten evidenciar que la funció primordial de l'assentament al llarg de tota la seva història seria la d'actuar com a punt de guaita i de control territorial en relació

amb els accessos a la vall de la Cerdanya, tant per la plana (coll de Saig) com pel riu Segre a través de l'estret d'Isòvol.

Característiques i evolució de l'assentament del Tossal de Baltarga

Cal tenir en compte dos aspectes clau relacionats amb el que sabem, fins ara, de la seva conservació estratigràfica i morfologia. En relació amb el primer element, el jaciment se situa en un pujol caracteritzat pel seu remarcable pendent. Aquest fet ha produït una potent erosió de l'àrea on se situaven les estructures, de tal manera que, malauradament, tant l'estat de conservació com la potència estratigràfica associada són, de forma general, força escadusseres. A bona part dels edificis excavats només es pogueren recuperar escassos nivells arqueològics, amb el que suposa pel que fa a la interpretació d'aquests àmbits. Tot i això, per fortuna, es documentaren excepcions que ofereixen dades prou significatives. Un segon aspecte, vinculat a aquest, és que no s'ha pogut identificar cap evidència d'emmurallament a l'assentament,⁴ element que precisament ha dificultat la conservació de l'estratigrafia de la part alta i que, a la vegada, permet

4. Tot i que durant les campanyes de 2012 i 2016 es dugueren a terme múltiples sondejos als diferents punts de la vessant on es marcaven canvis de nivell que podrien indicar precisament la presència d'alguna estructura de tancament de l'assentament.

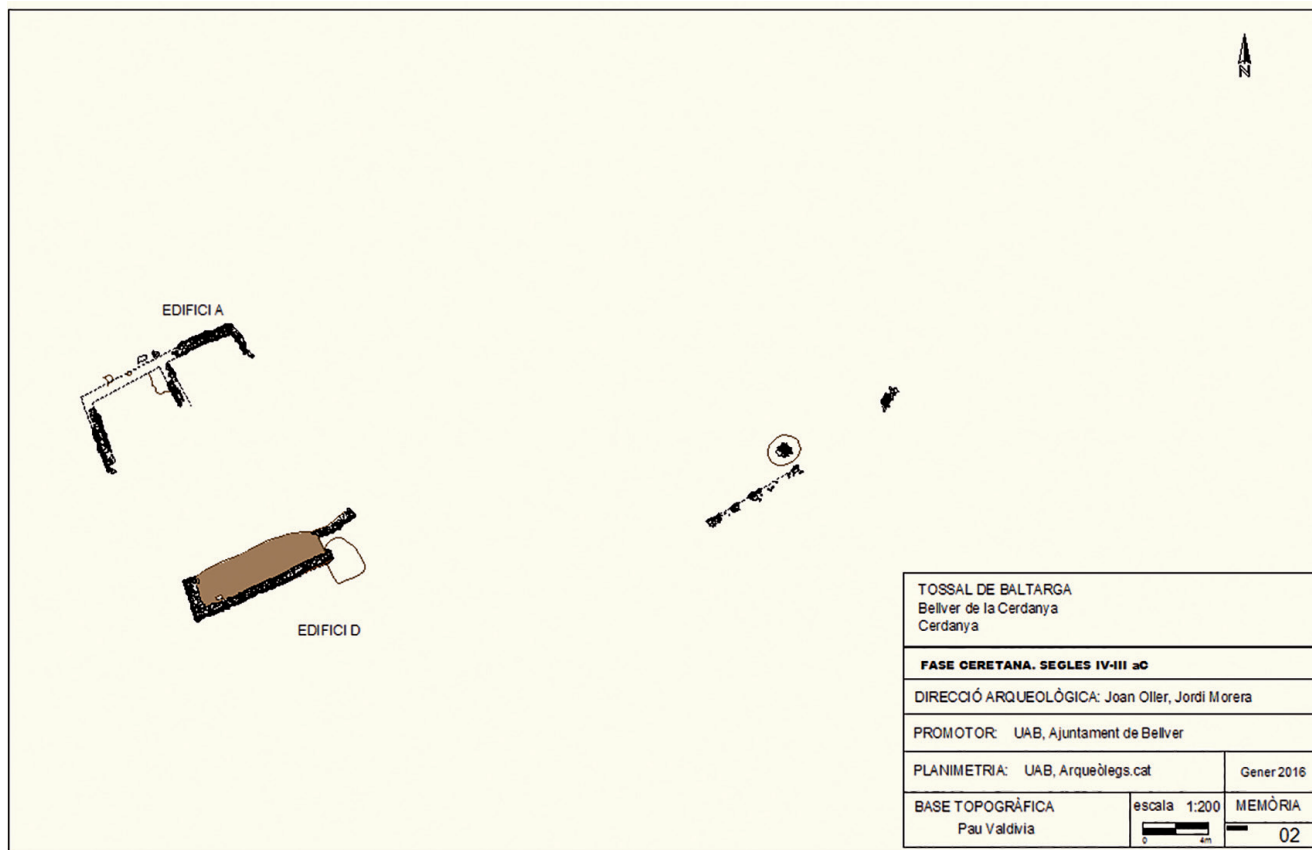

Figura 3. Estructures associades a la fase ceretana.

diferenciar, funcionalment i estructural, el Tossal de Baltarga d'altres nuclis ben coneguts del territori ceretà com el Castellot de Bolvir.

Per tant, tenim un jaciment amb unes particularitats molt concretes del qual, després de sis campanyes, podem començar a presentar-ne les principals característiques i fases evolutives. Com dèiem prèviament, la primera fase documentada pertany al bronze final i el primer ferro. Malauradament, d'aquest moment no es poden intuir massa aspectes ja que la seva identificació es limita a la troballa d'alguns petits retalls que podrien ser previs a la fase ceretana i a la recuperació d'alguns fragments ceràmics amb *décor cerdan*, una tipologia decorativa pròpia d'aquesta cronologia (Campmajó *et al.* 2014: 135 i ss.; Bousquet *et al.* 2014: 161 i ss.). Així doncs, centrarem el present treball en les dues fases del jaciment més ben conegudes: la iberoceretana i la iberoromana.⁵

La fase iberoceretana (s. IV-III aC)

Aquesta seria la primera fase ben documentada al jaciment, tot i que fins a les campanyes de 2015 i 2016 no es pogué començar a percebre la seva entitat. Així, fonamentalment fins a aquell moment

el que es documentava era un conjunt d'estructures escadusseres repartides per tota l'àrea del jaciment, però que havien estat molt arrasades per la fase romana posterior. D'aquesta manera, en alguns dels edificis del període republicà i en alguns punts isolats s'identificaren estructures i nivells que es podien vincular a aquesta fase ceretana, i que mostraven una ocupació dispersa i de poca entitat constructiva. Com dèiem, en les darreres campanyes es va poder vincular la primera fase constructiva de l'anomenat Edifici D a aquest moment ceretà, el qual, a causa de la seva destrucció violenta, ha permès augmentar de forma exponencial el coneixement sobre aquest primer període i, de retruc, canviar radicalment la concepció que se'n tenia.

Passant ja a descriure les estructures del segle IV-III aC cal destacar, en primer lloc, l'Edifici A, una estructura rectangular situada a la cantonada nord-occidental del jaciment. Integra dues estances ubicades una al costat de l'altra, de les quals només es conserva la meitat septentrional, ja que l'edifici pateix una erosió progressiva en sentit sud que ha provocat la pèrdua del tancament meridional (punt en el qual probablement es trobaria l'accés a l'edifici). L'estança de ponent mesura 4,85 m per 4,3 m, del que se'n deriva una superfície mínima d'uns 21 m². En el seu interior tan sols s'identificaren algunes cubetes (potser naturals i reblertes en concebre l'estança) i un retall a la cantonada nord-oriental, reblert quasi completament per material cendrós. El més destacat, però, fou

5. Per a fer aquest recorregut sobre el jaciment partim de les diferents publicacions i estudis realitzats fins avui en dia: Oller *et al.* 2013; Morera *et al.* 2016; Olesti *et al.* 2016; Morera 2016.

Figura 4. Detall de les restes del forn d'època ceretana associat a l'Edifici A.

la localització d'una ceràmica de vernís negre amb una cronologia de finals del segle v o primera meitat de segle iv aC que permetria confirmar la cronologia inicial d'aquesta fase ceretana.⁶

Pel que fa a l'àmbit de ponent, es conservava una superfície d'uns 12 m². El més destacat és que a la seva cantonada nord-occidental es conservaven les restes d'un forn, possiblement domèstic, enderroc i desmuntat en la fase republicana, del qual destacaria sobretot la presència *in situ* de nombrosos tovots i argila endurida. Aquest forn potser indica una certa especialització de l'espai, de tal manera que no es poden descartar activitats productives paral·lelament a les d'hàbitat. De fet, resulta complex amb les dades disponibles poder determinar si l'edifici consistia en una única estructura compartimentada o si bé estem davant de dos habitatges diferenciats i contigus.

Situat a l'extrem sud-oriental del jaciment trobem l'Edifici C, força potent, de funcionalitat desconeguda i de cronologia republicana, però on també s'identifiquen estructures vinculades a la fase ceretana. La seva excavació permeté identificar les restes d'un mur,

arrasat, de cronologia anterior. A tocar d'aquest, s'excavà una cubeta reblerta de cendres i d'un ampli lot ceràmic íntegrament fet a mà. La manca de material a torn i l'absència de *décor cerdan* a les peces, fan pensar en una adscripció d'aquesta estructura, vinculada a un procés de combustió, a la fase ceretana.

Per una altra banda, al límit sud-occidental de l'assentament es documentà l'anomenat Edifici D, sens dubte el més interessant d'aquesta fase. De planta rectangular, s'hi evidencien dues fases, la més antiga identificable amb el moment iberoceretà. El fet interessant, però, seria que aquesta fase va finalitzar de forma violenta amb una destrucció per incendi que va permetre segellar els nivells d'ocupació. Per tant, la seva excavació permeté obtenir un gran nombre de materials i dades *in situ*. D'aquesta manera, es pogué reconstruir l'existència d'un edifici de dos pisos de força potència i que s'adaptava a la morfologia del terreny. Així, l'enderroc de l'edifici permeté recuperar les restes carbonitzades tant del sostre com de les bigues que el mantenien. A la vegada, també es pogueren recuperar evidències del sòl del primer pis, probablement un punt d'hàbitat, situades a sobre el terra de la planta baixa. En aquesta planta baixa també es trobaren altres elements interessants. Així, es pogué identificar l'accés al costat est de l'edifici (amb restes encara de la porta carbonitzada), també grans contenidors ceràmics, concentracions de granes de blat segurament provinents de sacs d'emmagatzematge o les restes òssies d'un gos que morí durant l'incendi.

6. Una cronologia que coincidiria amb la proposada per a l'inici de la fase ceretana de l'assentament del Castellot de Bolvir (Morera *et al.* 2011: 303). Cal remarcar que aquesta peça seria una de les quatre d'aquesta tipologia i cronologia localitzades a Cerdanya, juntament amb la del Castellot de Bolvir, una *Castulo Cup* de Llivia i un fragment de peça pseudojònica a la Coma Peronella (Morera 2016: 943).

Figura 5. Imatge de l'Edifici D amb els nivells d'incendi associats.

Tot plegat mostra un edifici d'una certa rellevància i una estructura complexa, amb una potencial funció d'hàbitat, lloc d'emmagatzematge i, per la seva situació, potser també de guaita.

Pel que fa al material, es recuperà un magnífic lot de ceràmica amb diverses peces senceres,⁷ sis fusaioles i un *pondus*, i materials metàl·lics com dues anelles, un punxó de ferro amb mànec d'os o un ratllador també de ferro. Cal remarcar que la majoria d'aquests materials es trobaven associats als nivells del primer pis, reforçant la hipòtesi d'un espai vinculat a l'hàbitat. Especialment destacable seria la troballa d'una única peça ceràmica d'importació: una copa de vernís negre de la Forma 26 del Taller de les tres palmetes radials de Roses, del segle III aC,

7. Sobre el material ceràmic, podem destacar que estem davant del millor i més complet lot ceràmic ceretà recuperat en context arqueològic a tota la Cerdanya. Especialment podem destacar el material fet a mà, com les tenalles de grans dimensions, amb nanses o sense, les olles i urnes sense nansa, de més petit format i amb el fons pla, les petites urnetes de vora exvasada i una nansa lateral, una cassola, un vas que imitaria els bicònics en grisa ibèrica reduïda, uns vasets petits, les copes amb peu elevat, una tapadora o un vaset amb una nansa exageradament sobrelevada. Pel que fa a les decoracions, tan sols vam recuperar un fragment de petit cordó amb una successió d'incisions verticals. I en la ceràmica ibèrica a torn, hem de mencionar un vas bicònic de ceràmica reduïda.

i que arriba fins al darrer quart d'aquesta centúria.⁸ Aquesta cronologia ha estat confirmada recentment per una datació radiocarbònica realitzada a partir d'unes granes de blat carbonitzades recuperades als nivells de destrucció, el resultat de la qual és de 230 C. \pm 30 BC.⁹

Aquesta datació resulta especialment interessant, ja que permetria situar la destrucció d'aquest edifici en un context força rellevant per a aquesta àrea: el darrer quart de segle III aC, en el marc dels conflictes entre cartaginesos i romans. Per tant, podria ser la primera evidència arqueològica de la qual disposem sobre l'afectació que suposà aquest context eminentment bèl·lic per al territori ceretà, ja fos amb relació a conflictes interns entre les poblacions locals, bé vinculant-se al pas de les tropes d'Anníbal o bé potser ja a un conflicte posterior durant la presència romana, com podria ser la repressió catoniana. Tot i que actualment encara resulta impossible poder associar de manera certa aquesta destrucció amb un fet històric concret, creiem més plausible plantejar la hipòtesi que situa aquest esdeveniment en el context de la Segona Guerra Púnica i el pas de les tropes d'Anníbal a través dels Pirineus, ben documentada a les fonts literàries.

Així, trobem diferents elements que podrien donar suport a aquesta idea. D'una banda, la cronologia de les peces ens apropa a una datació més pròpia de la segona meitat de segle III aC que no pas a principis de segle II aC. Però, d'altra banda, tenim la qüestió del pas d'Anníbal pel territori ceretà, fet que ha generat un important debat historiogràfic (encara no resolt), però que disposa d'arguments suficients per defensar el pas del cabdill cartaginès per aquest territori en el seu trajecte per creuar els Pirineus (Morera 2016: 1176-1188). Cal recordar així la menció de Polibi a l'enfrontament dels cartaginesos amb airenosis i andosins (3.35.1-3),¹⁰ la citació de Livi sobre el fet que les tropes hagueren de traspasar trajectes engorjats (21.23.2-6; 24.1) o la relació que estableix Sili Itàlic entre els cartaginesos i els ceretans i la menció expli-

8. Semblaria que la producció dels tallers de *Rhode* aniria en franca davallada en l'últim quart de segle III aC i la presència de les peces en els jaciments queda totalment desplaçada per les ceràmiques Campanianes A al voltant de l'any 200 aC (Principal i Asensio 2006: 122). Aquest fet ens determina una relació d'anterioritat força precisa. D'altra banda, la presència de les ceràmiques del Taller de Roses ha estat motiu suficient per datar moltes estructures al llarg del segle III aC, com alguns dels nivells més antics de Sant Esteve d'Olius (Asensio *et al.* 2008: 158) o de Puigcastellet de Lloret de Mar (Ruiz i Molinos 1993: 91), per posar només alguns exemples.

9. Anàlisi radiocarbònica realitzada pel laboratori Beta Analytic de Miami. La datació calibrada donaria un marge més ampli (amb un 95 % de probabilitat) situat entre el 385 i el 200 aC. Tot i això, considerem molt significativa la coincidència pràcticament total entre la datació radiocarbònica convencional i la que ofereix el material ceràmic.

10. Es tracta de dos pobles tradicionalment vinculats a l'àrea pirinenca occidental, ja sigui com a ètnies amb territoris situats als límits del món ceretà o, més probablement, com a subgrups d'aquest poble. Sobre aquesta qüestió, entre d'altres: Delcor 1976: 145; Campmajó i Padró 1978: 205; Fatás 1993: 308; Fatás 1995: 165; Rico 1997: 90-92; Olesti i Mercadal 2005: 299; Amela 2011: 49-52; Crespo 2011: 25; Morera 2016: 80-84.

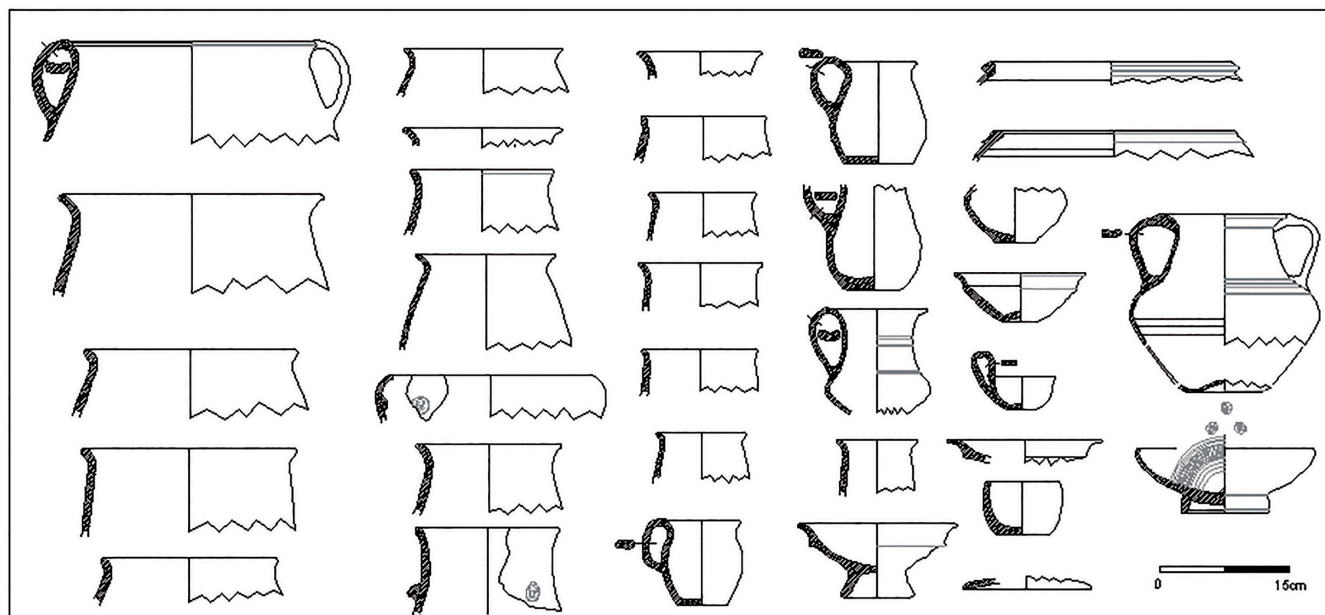

Figura 6. Lot ceràmic recuperat en els nivells de destrucció de l'Edifici D.

cita que fa dels *Tyrinthia castra* (Púnica.3.357-358).¹¹ De l'altra banda, tenim tot el conjunt d'estudis historiolingüístics dels autors moderns, que consideren que el pas cerdà, a través del coll de la Perxa, seria el més probable atenint-nos a les descripcions dels autors antics (Beltrán 1984: 163-167; Rico 1995: 112). O, fins i tot, la interessant correlació que marca la troballa de monedes hispanocartagineses al llarg del corredor del riu Segre (Noguera *et al.* 2016: en premsa). Per tant, aquests diversos elements fan pensar que podríem estar realment davant d'una evidència directa de la conflictivitat provocada per aquests moviments de tropes a la zona en el context de la Segona Guerra Púnica.¹²

Això, evidentment, no permet afirmar que la destrucció a Baltarga fos realitzada per tropes cartagineses, però sí que es podria haver emmarcat en aquest

context general de violència militar que acompanyaria al conflicte, podent implicar actuacions destructives per part de les tropes foranes, però també lluites entre grups autòctons. En qualsevol cas, encara és d'hora per arribar a conclusions definitives, però la troballa d'indícis de més habitacions contigües a l'Edifici D amb evidències d'incendi en la darrera campanya de 2016 podrien parlar d'un fenomen de destrucció violenta generalitzat a l'assentament que serviria per donar més força a aquesta hipòtesi. Si guai com sigui, aquests edificis, juntament amb altres petites estructures disperses documentades pel tossal, permeten corroborar la inequívoca entitat del Tossal de Baltarga en època ceretana com a punt de guaita i de control dels accessos a la vall de la Cerdanya.

Per acabar amb la fase ceretana, i pel que fa als materials recuperats, els més abundants, sens dubte, serien els ceràmics, en els quals podem documentar una àmplia majoria de materials fets a mà (olles, urnes, vasos, bicònics, plats tapadora, etc.) que se situaria al voltant del 90 % de la producció identificada.¹³ Acompanyant aquesta producció a mà, trobem algun material a torn, principalment ceràmica ibèrica oxidada o grisa. Finalment, podem parlar d'alguna importació com el fragment de *kantharos* de vernís negre recuperat a l'Edifici A o la copa del Taller de Roses de l'Edifici D. Unes produccions a torn i unes importacions que serien, doncs, molt minoritàries en aquesta fase. S'han recuperat altres materials com fusaioles o *pondera* associats a la producció tèxtil o també un lot de materials metal·lúrgics sobretot concentrats a l'Edifici D. Cal remarcar la troballa de

11. Es tracta d'una referència d'aquest autor on presenta els ceretans com a filopúnics en el context de la Segona Guerra Púnica i, a la vegada, els vincula a aquests *Tyrinthia castra*, que es relacionarien doncs amb fortificacions poderoses. Tradicionalment s'havia associat aquesta referència a una llicència poètica de l'autor, però les diferents campanyes dutes a terme des del nostre projecte a assentaments ceretans com el mateix Tossal de Baltarga o el Castellot de Bolvir, permeten plantejar la possibilitat que aquesta citació de Sili Itàlic pogués ésser una referència literal a l'existència de fortificacions ceretanes en el moment que les tropes d'Anníbal haurien passat per aquest territori. Sobre aquesta qüestió: Mayer 1984: 198-199; Rico 1997: 90; Olesti i Mercadal 2005: 299; Olesti 2015: 185; Olesti 2016: 168; Morera *et al.* 2016).

12. Una possibilitat que creiem més plausible que una vinculació a d'altres fets històrics com la repressió catoniana, sobre la qual no hi ha cap indici clar que arribés a afectar de forma directa els Pirineus. Així, sabem que Cató sufocà les revoltes bergistana i lacetana (Liv.34.19-21) i que, per tant, pacificà la zona central catalana. Però no hi ha cap dada que indiqui que ocupà o pacificà els territoris pirinencs.

13. Un fenomen documentat de forma pràcticament idèntica per aquestes cronologies a l'altre assentament excavat per part del nostre projecte: el Castellot de Bolvir (Morera *et al.* 2011: 305).

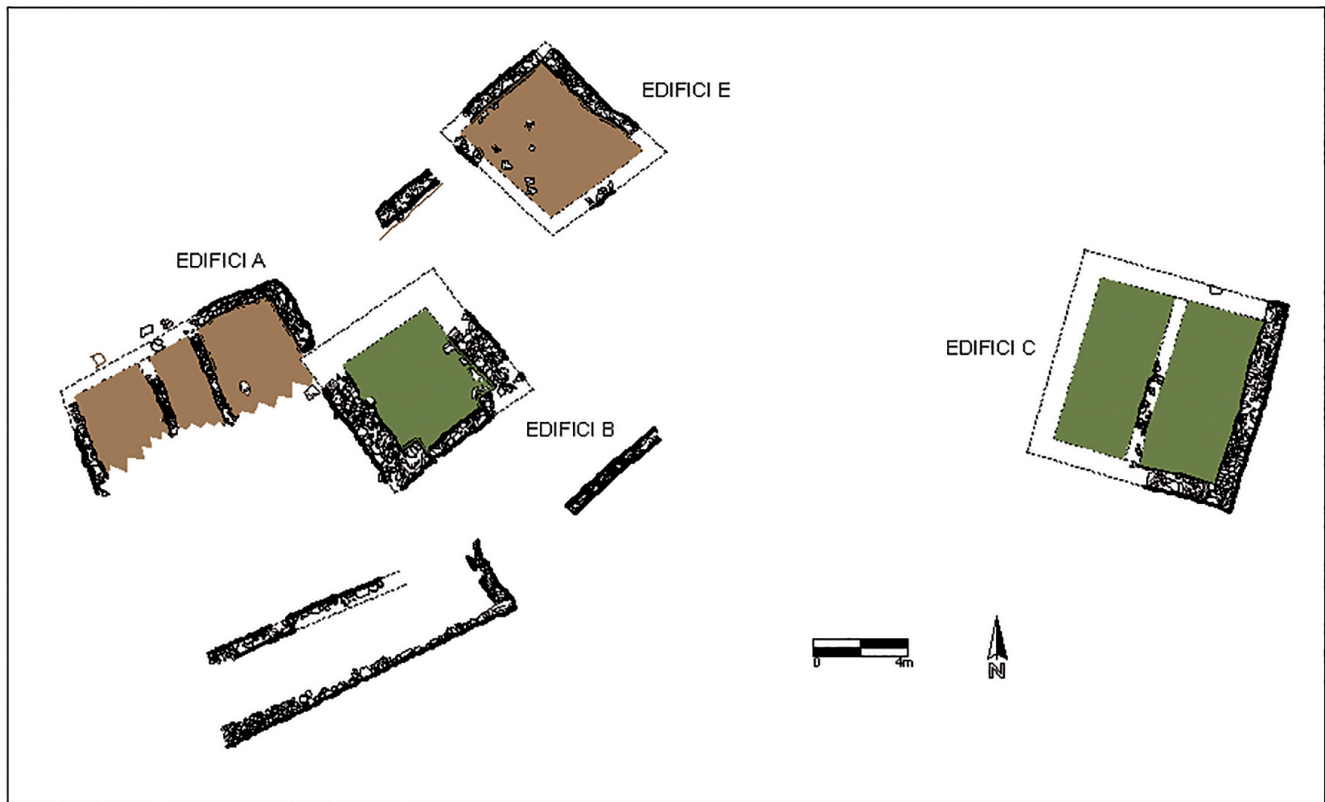

Figura 7. Planta del Tossal de Baltarga durant la fase republicana.

l'única moneda recuperada en context arqueològic, en els nivells excavats a la part sud fora de l'Edifici D: una peça gal·la imitació d'una dracma emporitana del cavall parat (ACIP 243) que podríem situar a mitjan segle III aC.¹⁴ Finalment, una altra peça interessant seria un fermall de cinturó de bronze amb decoració puntejada que, tot i aparèixer en un nivell superficial, datem del segle IV-III aC.

La fase romana republicana

El traspass cap a la fase republicana de l'assentament, com hem vist, sembla que implicà certa violència i destruccions, com a mínim parcials, al tossal. L'assentament, però, es recuperà i continuà funcionant ja sota el domini romà. En aquest sentit, en un moment difícil de determinar del segle II aC, trobem una revifalla del nucli que implica la reconstrucció de la major part de les seves estructures, apareixent la morfologia que bàsicament s'ha conservat de forma majoritària fins a avui en dia. Les dimensions i característiques de l'assentament, però, continuaren sent les mateixes: un petit nucli constituït per diversos edificis dispersos, sense un urbanisme regular i sense un tancament o recinte amurallat. En aquesta fase, però, hi hauria un element central que es con-

vertí en el punt al voltant del qual s'estructurarien la resta d'edificis i que consistiria en una torre de guaita de planta quadrada. Això permetria confirmar que la funcionalitat bàsica del Tossal de Baltarga en època republicana, com a punt de guaita i control del territori, es mantindria intacta.

Pel que fa a les diferents estructures identificades, bàsicament per a aquesta fase podem parlar, de moment, de cinc edificis documentats, juntament amb altres estructures disperses. Aquests edificis es podrien dividir en tres grups: els presumiblement vinculats a l'hàbitat (edificis A i E), els de funcionalitat indeterminada (edificis C i D) i l'estructura turriforme (edifici B). En alguns d'ells es podria identificar una fase de reforma que podria fer pensar en l'existència de dues subfases constructives en aquest període republicà.

Si comencem per les estructures vinculades a l'hàbitat tenim el cas de l'Edifici A, a la part nord-occidental del jaciment, que ja existia en època ceretana amb una estructura bipartida. A partir del segle II patí una important reforma i es convertí en un edifici tripartit, en el qual es podien haver dut a terme també activitats productives i manufactureres si tenim en compte els nivells de combustió documentats. L'habitació de llevant presentaria indicis d'aquesta segona fase en el període republicà que implicaria canvis estructurals a la casa. L'altre edifici vinculat a l'hàbitat seria l'E, a la part central del jaciment, una finca isolada de planta quadrangular, amb unes dimensions d'uns 25 m² i amb indicis de l'existència d'un primer pis a partir de la recuperació de fragments d'embigat del sostre.

14. Aquesta peça se sumaria a quatre dracmes d'imitació emporitana similars recuperades al tossal, però malauradament sense context arqueològic atès que procedeixen d'una actuació furtiva amb detector de metalls.

Figura 8. Imatge de l'Edifici A durant el procés d'excavació.

Un segon grup serien els edificis d'una certa entitat, però dels quals desconeixem la funcionalitat. L'Edifici C, a l'extrem sud-oriental del jaciment, conformat per dos grans murs de certa potència i un petit mur mitjaner, donant lloc a un edifici que, hipotèticament, estaria format per dos àmbits rectangulars d'uns 7,20 metres de llarg.¹⁵ Tot i que l'estratigrafia associada era pràcticament inexistència, l'excavació de la rasa va permetre recuperar un clau de *caliga*, fet molt important per plantejar una vinculació amb l'estament militar. Malauradament, no disposem de més dades per proposar una funcionalitat determinada, si bé resulta evident que la seva morfologia i la potència dels seus murs apunten una certa importància dins de l'assentament (potser un bastió?). En relació amb l'Edifici D, seria l'àmbit incendiat a finals del període ceretà, que en un moment indeterminat d'època republicana passa a ser reconstruït, donant lloc a una estructura de funció incerta. Així, sembla que quan es torna a reocupar el tossal després de la destrucció, aquest edifici es reconstrueix amb un conjunt de nous murs que expandeixen l'espai original de l'edifici, amb un tancament potent, però groller (sense cara interna). Mentre que l'interior es cobreix amb un important nivell d'enderroc aplanat, que ofereix una superfície

anivellada. Probablement aquesta superfície serví com a base d'alguna estructura aèria o com a ferm de circulació d'un espai del qual no s'ha conservat cap més evidència.

Finalment, cal parlar de l'Edifici B, segurament l'estructura que dona sentit i cohesió a tot l'assentament. Situat a la part central d'aquest, consisteix en un àmbit de planta quadrangular de 4,45 m d'amplada interna, originant una estructura potent de tipus turriforme. Tindria l'accés a la cara sud, amb una porta amb marxapeu de 2,95 metres d'amplada (una *pertica*).¹⁶ El tancament posterior de la torre no es conservaria, encavalcant-se els murs amb la roca mare del tossal. Per tant, la hipòtesi que plantegem és que aquest nivell de roca que tanca l'edifici per la part posterior seria utilitzat com a base per a sustentar els murs en aquest punt, fet habitual en

15. Creiem remarcable que 7,20 metres equivalen a 24 peus romans, remetent a la base mètrica de 12, de gran importància dins de l'agrimensura romana. També estarien propers a 25 peus romans; és a dir, dues *perticae* i mitja. En qualsevol d'ambdós casos, per tant, vinculats a una mètrica pròpiament romana.

16. De nou una mesura típica del món romà. Així, la *pertica* o *decempeda* era una unitat de mesura mètrica àmpliament utilitzada pels agrimensors i els enginyers romans. Es comença a documentar en el territori cerdà precisament a inicis del segle II aC, juntament amb altres patrons com el número auri (1,618033...) o les mesures de base 12. En aquest sentit, el jaciment del Castellot de Bolvir seria paradigmàtic, ja que la construcció de la seva reforma constructiva de la fase republicana, tant pel que fa al seu nou accés monumental amb torres com en relació amb els nous edificis documentats, estaria basada en aquesta mesura. Per tant, la presència del patró modular en el jaciment indica, doncs, l'existència d'una planificació de les reformes seguint els criteris constructius dels nouvinguts, molt diferents dels documentats a la fase anterior (Morera *et al.* 2011: 310-311; Morera 2016: 632).

Figura 9. Imatge de l'Edifici C un cop finalitzada l'excavació.

el jaciment al llarg de tota la seva evolució i que seria lògic tenint en compte el ràpid aflorament dels materials rocosos per tot el turó.

En relació amb l'estratigrafia associada a aquesta torre, malauradament seria un dels exemples de mala conservació dels nivells arqueològics, amb una escassa potència estratigràfica de la qual pràcticament no es pogueren recuperar materials ni inferir cap dada.¹⁷ Així doncs, en general, els materials documentats foren molt escassos, però cal remarcar que just a sota de la porta, en un nivell superficial, es recuperà una de les peces més significatives del tossal: un anell de ferro amb *signaculum*, el qual presentava un daurat fet amb una amalgama d'or i plata (Montero *et al.* 2017). Aquest tipus d'anells són força ben coneguts arqueològicament i també a les fonts clàssiques. Aquestes peces són mencionades per Apià i Plini. En un passatge del primer referint-se a la Tercera Guerra Púnica (*De Reb. Pun.* 104) es menciona explícitament com els soldats romans portaven de manera freqüent *signacula* de ferro, mentre que els tribuns el portaven d'or. També Plini en fa referència (*Nat.* 33.5-6 i 7), relacionant els anells d'or i ferro amb els senadors i tribuns. Per tant, semblaria que un anell d'aquest tipus es podria relacionar amb el món militar romà i seria ben propi dels contextos republicans. De fet, són elements que s'han recuperat de forma habitual en contextos militars republicans (Morera *et al.* 2016: 147). Potser l'exemple paradigmàtic de la recuperació d'aquests segells seria l'excavació del camp de batalla

de *Baecula*, a la província de Jaén, on se n'ha recuperat un bon nombre, amb una tipologia molt similar a la del Tossal de Baltarga (Bellón *et al.* 2014). Ara bé, aquests segells, sempre de ferro, també s'han trobat als jaciments del Tossal de la Cala de Benidorm (Sala *et al.* 2014) o a *Contrebia Carbica* (Fatás *et al.* 2014). En tots els casos, els jaciments s'associen a enclavaments amb una presència militar romana important.

D'aquesta manera, elements com l'anell de ferro, el clau de *caliga* o l'abundant lot monetari recuperat pels furtius, juntament amb la presència d'alguns materials ceràmics com àmfora grecoitàlica, remetrien indubtablement a un context militar al Tossal de Baltarga en aquesta fase republicana. Pel que fa a la resta de materials, cal remarcar que el conjunt ceràmic d'aquesta fase manté encara una major presència de ceràmica feta a mà, però amb una proporció més baixa respecte del torn (75-25 %) que anà equiparant-se a mesura que s'avança en aquesta fase.¹⁸ Pel que fa a les ceràmiques a torn, majoritàriament correspondrien a peces de ceràmica ibèrica oxidada i ceràmica grisa ibèrica. En l'àmbit de les importacions, aquestes seguirien sent una proporció molt reduïda, però ara adaptades al context de l'època, documentant àmfora itàlica i grecoitàlica, Campaniana A i B i també algun fragment escadusser de *dolium*. Igualment es recuperaren nombrosos fragments de tipus metal·lúrgic, destacant un gran lot de claus de ferro.

17. Exceptuant la trinxera de fonamentació dels murs, que en alguns punts arribava als 40 cm de profunditat, evidenciant la potència de l'estructura.

18. En els nivells d'abandonament s'arriba pràcticament a unes proporcions de 55-45 % entre ceràmica a mà i ceràmica a torn.

Figura 10. Imatge de l'estructura turriforme o Edifici B.

© ADRIANA MOLINA

Figura 11. Anell recuperat al Tossal de Baltarga (imatge: Adriana Molina).

Conclusions: el Tossal de Baltarga i l'evolució històrica dels ceretans

En conclusió, doncs, les campanyes d'intervenció al Tossal de Baltarga han permès documentar un assentament amb una llarga i interessant ocupació per l'època antiga que ha aportat dades de gran valor per a poder interpretar l'evolució històrica de la vall de la Cerdanya. Una evolució que probablement ja començaria a les fases del bronze final i primera edat del ferro i que, sens dubte, es vincularia amb l'evident situació estratègica de l'assentament amb un control privilegiat de l'accés a la plana cerdana i del pas del riu Segre per l'estret d'Isòvol.

Com hem vist, però, no és fins a la fase iberoceretana quan podem començar a extreure dades més clares sobre el tipus d'ocupació al tossal. Així, podem entreveure l'existència d'un petit nucli habitat caracteritzat per la presència de diversos edificis dispersos, sense un urbanisme massa definit i amb absència d'un recinte amurallat que definís les dimensions de l'assentament. De les poques estructures conservades per aquesta fase, ja hem vist que la més rellevant, i segurament una de les centrals dins de l'estructuració i funcionament del nucli, seria la vinculada a l'Edifici D, especialment interessant per haver patit un final violent amb una destrucció per incendi. Les diferents evidències ja comentades, juntament amb una cronologia molt probablement vinculada al darrer quart de segle III aC, fan que aquest edifici es converteixi en un punt clau per a poder obtenir dades interpretatives al voltant dels fenòmens històrics relacionats amb aquest moment cronològic a l'àrea pirinenca. En aquest sentit, i amb tota la prudència que es vulgui, el Tossal de Baltarga s'ha convertit en un nucli rellevant a l'hora de poder avançar en un dels grans debats historiogràfics de l'Antiguitat al nord-est peninsular com seria el lloc de pas pels Pirineus de les tropes cartagineses dirigides per Aníbal als inicis de la Segona Guerra Púnica. Sense poder arribar a cap certa o conclusió definitiva, creiem que les diferents dades aportades pel jaciment permeten, com a mínim, plantejar la possibilitat de la seva destrucció vinculada amb el pas d'aquestes tropes o, com a mínim, amb la conflictivitat generada en aquesta àrea arran de la conflagració entre púnics i romans. Les properes campanyes d'excavació arqueològica hauran de permetre aprofundir i precisar en relació amb aquesta hipòtesi.

Per una altra banda, en el marc ceretà, el Tossal de Baltarga permet confirmar la idea d'una estructuració territorial complexa a l'àrea ceretana ben bé des del segle IV aC. Amb l'existència d'una jerarquització ben evident dels diferents assentaments (nuclis centrals o capitals com probablement Llivia, *oppida* vinculats amb l'hàbitat com el Castellot de Bolvir, punts de control territorial com Baltarga, etc.) que parlarien d'una jerarquització territorial bastant propera al que es podria trobar en aquest període a altres regions del món ibèric català.

Pel que fa a la fase republicana, les reformes a partir del segle II serien una magnífica mostra dels processos documentats de forma general per tot el territori del nord-est peninsular, amb l'establiment d'una xarxa d'assentaments vinculats a la logística militar romana que buscaven el control de zones estratègiques en l'àmbit viari o d'obtenció de recursos. D'aquesta manera, l'àrea ceretana no seria un cas diferent, amb la reforma dels assentaments indígenes previs per tal d'adaptar-los a les necessitats militars romanes en el context del progressiu avenç de la conquesta romana tant a la península Ibèrica, com al sud de la Gàl·lia. És en aquest context que hem d'entendre la transformació del Tossal de Baltarga amb la creació dels diferents nous edificis, estructurats al voltant d'una torre que actuaria com a punt central del nucli i amb una funció evident de guaita i control dels passos d'accés a la vall cerdana.

La nostra hipòtesi parteix de la idea que el Tossal de Baltarga passaria a convertir-se en un petit assentament tipus *turris* vinculat al control territorial i amb la presència d'una petita guarnició militar (possiblement d'*auxilia*), a partir de la documentació de diversos materials de clara connotació militar com el clau de *caliga*, l'anell de ferro, l'important lot monetari o algunes formes ceràmiques com les àmfores grecoitàliques. Aquest tipus d'assentament ha estat definit per diversos autors com aquelles construccions aïllades, generalment petits recintes destinats al control visual de punts concrets amb un alt valor estratègic (vies i passos de comunicació i/o llocs de control terrestre, fluvial o marítim), amb una finalitat més centrada en aspectes dissuasius o de prevenció (observació, advertiment, comunicació, etc.) i potser, fins i tot, limitadament policials (Noguera *et al.* 2014: 33). Així doncs, és una descripció que encaixa perfectament amb les característiques geogràfiques, arquitectòniques i de poblament del Tossal de Baltarga en aquesta fase. Són unes estructures que, paradoxalment, no han estat fàcilment identificables en el territori català (Moret 2010). Tot i que hi ha un bon nombre de candidats, sembla que de moment només quatre serien possibles exemples d'aquest tipus de construccions romanes: la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès (Sánchez 2012) i la torre de Falgars (Frigola i Pratdesaba 2014: 229-230), ambdues de secció cilíndrica; i la torre de Puig d'Àlia d'Amer (Padrós 2016: 202-203) i el fortí de Tentellatge de Navès (Crespo 2011: 223), de planta quadrada. En qualsevol cas, aquesta *turris* indicaria clarament la importància de l'assentament i la seva vinculació amb el món militar, com hem dit identificada a partir dels materials recuperats, permetria remarcar l'entitat de l'interès romà a l'hora de con-

trolar aquesta zona, especialment valuosa en l'àmbit viari. Aquest interès, doncs, quedaria plasmat amb l'establiment de dues possibles petites guarnicions o *praesidia* en els dos assentaments que de moment millor coneixem: el Tossal de Baltarga i el Castellot de Bolvir. Evidentment, les característiques de tots dos nuclis fan pensar en un paper preponderant del Castellot, principal assentament documentat en aquesta fase republicana i al qual, probablement, estaria sotmès jeràrquicament el Tossal de Baltarga.

El control d'aquest territori a partir d'aquests enclavaments no només tindria una funció primordialment viària o militar, sinó que segurament també es vincularia amb el control de l'explotació dels recursos locals. I en aquest sentit cal remarcar la presència, entre tots dos assentaments, d'una zona d'explotació aurífera a les Guilleteres d'All (Isòvol), en la qual també s'ha intervingut arqueològicament des d'aquest projecte de recerca, identificant diverses estructures associades a una bassa de contenció d'aigües relacionada amb l'extracció d'or al·luvial. Tot i que malauradament la cronologia romana d'aquesta bassa no s'ha pogut demostrar amb plena certesa, les seves característiques, la seva situació i el fet de documentar materials vinculats amb l'explotació i aprofitament de l'or a nuclis propers en funcionament en època romana (l'anell amb daurat de Baltarga, una arracada d'or al Castellot, indicis d'orfebreria també al Castellot de Bolvir, etc.) fan plantejar la possible existència d'una zona d'extracció aurífera controlada per Roma (possiblement d'escala reduïda). En aquest context, nuclis com el Tossal de Baltarga o el Castellot de Bolvir, situats a escassos kilòmetres de les mines, tindrien un paper clau com a punts de control i administració de l'explotació (Olesti *et al.* 2015).¹⁹

Cronològicament ja hem vist que l'exigüitat dels nivells arqueològics conservats dificulta precisar l'inici de la fase republicana o el moment cronològic en el qual es duen a terme les reformes en els edificis que permeten identificar una subfase en aquest moment republicà. Sigui com sigui, les fonts literàries permeten documentar diferents moments en els quals els Pirineus occidentals foren rellevants en l'àmbit

19. Evidentment, no es pot assegurar amb total certesa que el funcionament del Tossal de Baltarga es vinculés amb aquesta explotació de l'or. Ara bé, tenim alguns elements que creiem que fan que es tracti d'una hipòtesi plausible. Primerament, l'esmentada documentació de materials amb presència d'or tant al Castellot de Bolvir (arracada naviforme) com a Baltarga (el citat anell amb daurat). En segon lloc, l'evidència indiscutible de l'existència de metal·lúrgia d'or al Castellot de Bolvir, a partir de la identificació d'una partícula d'or treballat a un dels gresols documentats al taller metal·lúrgic republicà (Montero *et al.* 2017). Finalment, l'existència d'una zona minera aurífera a les Guilleteres d'All amb la presència d'estructures antròpiques com basses, canals i dics de contenció (Olesti *et al.* 2015). Tot i que de moment malauradament no s'ha pogut confirmar la cronologia antiga d'aquestes mines, creiem que aquests tres elements, juntament amb l'entitat del Castellot de Bolvir i del Tossal de Baltarga, la seva proximitat a les mines i l'evident interès romà en el control i explotació del territori ceretà en època republicana, fan que, com a mínim, la hipòtesi d'una relació d'aquests assentaments amb el control de l'explotació aurífera del Segre sigui prou plausible històricament. Tot i això, només la continuació dels treballs arqueològics en el territori permetrà acabar de corroborar aquesta tesi.

militar i que podrien vincular-se amb canvis i transformacions que afectarien assentaments com el Tossal de Baltarga, com per exemple la conquesta del sud de la Gàl·lia en el segle II aC, el conflicte sertorià o la guerra civil entre Cèsar i Pompeu. Malauradament no es pot arribar a precisar suficientment per a establir relacions històricament sòlides amb aquests fets. El que sí podem determinar amb certesa, a partir del lot monetari i els materials ceràmics, és que el Tossal de Baltarga fou abandonat definitivament cap al darrer quart del segle I aC. En aquest sentit, seria especialment interessant la recuperació d'unes monedes de Cneu Pompeu Magne, amb cronologia de 46-45 aC, i de *Petillius Capitolinus*, que es podria datar cap al 43 aC, com a elements més tardans de numerari (amb alguna petita excepció). Resulta suggeridor que en el cas del Castellot de Bolvir només s'ha recuperat una única peça monetària consistent en una moneda de *Kelsa* que es pot datar al 45-44 aC i que marcaria un horitzó d'abandonament idèntic (Morera 2016: 104). Aquest horitzó coincidiria amb la fi de la revolta ceretana i amb la nova reorganització territorial que tindria en la fundació de *Iulia Libica* el seu eix central, entrant de ple en una nova etapa de la història de l'antiga Ceretània.

Com a punt final, val la pena remarcar que el treball al jaciment del Tossal de Baltarga no s'ha limitat només a la seva excavació arqueològica, sinó que també ha implicat un intent de posar-lo en valor des d'un punt de vista patrimonial. En aquest sentit, a la vegada que es procedia a realitzar l'excavació arqueològica, aquesta s'anava complementant amb la consolidació i restauració de les estructures i materials recuperats.²⁰ Aquesta tasca té com a objectiu fonamental permetre que el jaciment del Tossal de Baltarga passi a incrementar els recursos patrimonials existents dins de la comarca de la Cerdanya i que, en el cas concret del patrimoni arqueològic, fins fa relativament poc no havien estat suficientment valorats. El cas de Baltarga s'emmarca en una actuació més global dirigida des del nostre projecte PATCA que té la intenció de permetre que el patrimoni cultural cerdà (especialment l'arqueològic) es converteixi en un actiu de primer ordre per a la comarca. És per això que les actuals intervencions al Tossal de Baltarga, amb una posada a punt i gradual museïtzació del jaciment, juntament amb d'altres ja més avançades com l'Espai Ceretània del Castellot de Bolvir, marquen el camí perquè la recerca sobre el món ceretà no ofereixi només rèdits acadèmics, sinó que també pugui repercutir en el creixement general de la comarca de la Cerdanya.

Joan Oller Guzmán
joan.oller@uab.cat

Oriol Olesti Vila
oriol.olesti@uab.cat

Jordi Morera Camprubí
jordi.morera@uab.cat

Oriol Mercadal Fernández
Universitat Autònoma de Barcelona
Àrea d'Història Antiga

Rebut: 30-6-2017

Acceptat: 16-4-2018

20. En relació amb aquest element volem agrair la col·laboració de l'Ajuntament de Bellver, sense la disposició i l'ajut financer del qual hagués estat impossible poder endegar aquest procés de consolidació, restauració i museïtzació del jaciment.

Bibliografia

- AMELA, L. (2011). Cn. Domicio Calvino y los cerretanos. *Hispania Antiqua*, 35: 43-65.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J., CHOREN, J., CALDUCH, N. (2008). L'hàbitat i el camp de sitges ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): un nucli d'activitats econòmiques especialitzades del segle III a.C. a la Catalunya interior. *Tribuna d'Arqueologia* 2007: 149-167.
- BELLÓN, J. P., RUIZ, A., GÓMEZ, F., MOLINOS, M., RUEDA, C. (2014). Analyse archéologique d'un champ de bataille de la deuxième guerre punique: *Baecula*. A: *La Guerre et ses traces*. Ausonius. Bordeus: 25-53.
- BELTRÁN, F. (1984). El año 218 a.C. Problemas en torno al comienzo de la Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica. A: *Hannibal Pyrenaeum transgreditur. Vè Congrés Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 23-25 de setembre de 1982). Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 147-171.
- BOUSQUET, D., CAMPAJÓ, P., CRABOL, D., RANCOULE, G., RUAS, M. P., BOUBY, L., CALASTRENC, C., LLUBES, M., PARENT, G. (2014). Évolution de la poterie du Bronze Moyen au Bronze Final. Éléments pour une chronologie de l'anthropisation d'une space montagnard (Cerdagne, Pyrénées-Orientales). A: P. GRUAT (ed.). *La ceramique du Bronze Final méridional. Nouvelles données, nouveaux enjeux*. Documents d'Archéologie Méridional, 35. París: 151-174.
- CAMPAJÓ, P., BOUSQUET, D., CRABOL, D., MARTZLUFF, M., RENDU, Ch. (2014). Premiers éléments permettant de saisir la transition âge du bronze – âge du fer en Cerdagne (Pyrénées Orientales). A: *La transició bronze final primera edat del ferro en els Pirineus i territoris veïns. XVè Col·loqui Internacional de Puigcerdà* (Puigcerdà, 17-19 de novembre de 2011). Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 131-151.
- CAMPAJÓ, P., PADRÓ, J. (1978). Els Ceretans. A: *II Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 3-6 de juny de 1976). Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 205.
- CAMPO, M., MERCADAL, O. (2009). Aproximación a la circulación monetaria en la Cerdanya (siglo III a.C.– mediados siglo I d.C.). A: *Actas del XIII Congreso Nacional de Numismática* (Cadix, 22-24 d'octubre de 2007). Universidad de Cádiz. Madrid: 353-367.
- CRESPO, C. (2011). Recepi Pyrenaeum. Estudi històric dels Pirineus en època antiga. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- DELCOR, M. (1976). La romanisation de la Cerdagne. *Cypsela*, 1: 145-154.
- FATÁS, G. (1993). Los Pirineos meridionales y la conquista romana. A: J. UNTERMANN, F. VILLAR (eds.). *Lengua y cultura en la Hispania preromana*. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas preromanas de la Península Ibérica (Colònia, 25-28 de novembre de 1989). Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca: 289-315.
- FATÁS, G. (1995). De com els Pirineus esdevingueren frontera. A: J. BERTRANPETIT, E. VIVES (eds.). *Muntanyes i Població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva interdisciplinària*. Govern d'Andorra. Andorra la Vella: 157-167.
- FATÁS, L., GRAELLS, R., LORRIO, A. J., ROMEO, F. (2014). Dos nuevos cascos hispano-calcídicos en contexto urbano: los oppida celtibéricos de Aratis (Aranda de Moncayo, Zaragoza) y Contrebia Carbica (Villas Viejas, Cuenca). *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 80: 13-52.
- FRIGOLA, J., PRATDESABA, A. (2014). El Castell de Falgars (Beuda, la Garrotxa). Campanya de consolidació d'estructures. A: *XII Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona* (Besalú, 13-14 de juny de 2014). Generalitat de Catalunya. Girona: 229-231.
- MAYER, M. (1984). *Cerretani, quondam Tirynthia castra*. Sobre Sil.Ital. 3, 357. A: *Hannibal Pyrenaeum transgreditur. Vè Congrés Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 23-25 de setembre de 1982). Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 197-199.
- MONTERO, I., OLESTI, O., MORERA, J., GARCIA, D. (2017). El taller metalúrgico del Castellot de Bolvir (II-I a.C.) y la presencia romana en el Pirineo. A: *VIII Congreso Internacional sobre minería y metalurgia históricas en el Occidente Europeo* (Granada, 11-15 de juny de 2014). SEDPGM (ed.). Granada: 1-20.
- MORERA, J. (2016). Territori i poblament de Cerdanya a l'Antiguitat: la iberització i romanització de la Vall Cerdana. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- MORERA, J., MERCADAL, O., OLESTI, O., CRESPO, C. (2011). El Castellot de Bolvir (Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i medieval. *Tribuna d'Arqueologia* 2009-2010: 295-329.
- MORERA, J., OLESTI, O., OLLER, J. (2016). El control del Pirineo en época ibérica y romana republicana. A: J. PERA, J. VIDAL (eds.). *Fortificaciones y control del territorio en la Hispania republicana*. Pórtico. Saragossa: 137-165.
- MORET, P. (2010). Les tours rurales et les maisons fortes de l'Hispanie romaine: éléments pour un bilan. A: *Los paisajes rurales de la Romanización. Arquitectura y explotación del territorio*. La Ergástula. Mérida: 9-36.
- NOGUERA, J. (en premsa). Sobre la presència cartaginesa entre el riu Ebre i els Pirineus durant la Segona Guerra Púnica. A: *II Jornades d'arqueologia de Sitges* (Sitges, 26 de febrer de 2016).

- NOGUERA, J., PRINCIPAL, J., ÑACO, T. (2014). La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.). A: *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe – Ier s a.C.)*. Ausonius. Bordeus: 31-56.
- OLESTI, O. (2015). August i els Pirineus. A: *Tarraco Biennal. Actes del Segon Congrés d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals*, volum I (Tarragona, 26-29 de novembre de 2014). Fundació Mútua Catalana. Tarragona: 185-191.
- OLESTI, O. (2016). Augusto y el control de los territorios pirenaicos. *Gerión*, 34: 163-190.
- OLESTI, O., MERCADAL, O. (2005). La iberització del Pirineu Oriental i la filiació ètnica dels ceretans. *Acta Paleohispanica*, 5: 295-314.
- OLESTI, O., MORERA, J., OLLER, J., MERCADAL, O. (2016). Un nou assentament iberoceretà i romà a la Cerdanya. El Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Cerdanya). *KER*, 6: 61-66.
- OLESTI, O., CAUET, B., MORERA, J., OLLER, J., VILADEVALL, M. (2015). Les Guilleteres d'All (la Cerdanya). *Era. Revista de Recerca de la Cerdanya*, 1: 83-96.
- OLLER, J., MORERA, J., OLESTI, O., MERCADAL, O. (2013). El Tossal de Baltarga: un nou assentament iberoceretà a la Cerdanya. A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran* (Coll de Nargó, 29-30 de novembre de 2012). Generalitat de Catalunya. Lleida: 58-65.
- PADRÓS, C. (2016). Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació a la Torre del Puig d'Àlia (Amer, La Selva). A: *Actes de les XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* (10-11 de juny de 2016). Generalitat de Catalunya. Girona: 199-204.
- PRINCIPAL, J., ASENSIO, D. (2006). Relaciones comerciales Roma-Hispania. La Hispania Citerior en el siglo II a.C. A: F. BURILLO (ed.). *Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195-153 aC)*. Homenaje a Antonio Beltrán Martínez. Centro de Estudios Históricos de Segeda. Mara: 117-140.
- RICO, C. (1995). Sur les traces d'Hanníbal dans les Pyrénées: une nouvelles approche. *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 9-10-11: 111-119.
- RICO, C. (1997). *Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIeme siècle avant J.C – IVeme siècle ap. J.C.)*. Casa de Velázquez. Madrid.
- RUIZ, A., MOLINOS, M. (1993). *Los íberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Ed. Crítica. Madrid.
- SALA, F., MORATALLA, J., ABAD, L. (2014). Los fortines de la costa septentrional alicantina: una red de vigilancia de la navegación. A: *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. MARQ. Alacant: 79-89.
- SÁNCHEZ, E. (2012). Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a la Torrassa del Moro. Memòria inèdita. Servei d'Arqueologia de la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.